

ченка (тепер Національний університет імені Т. Г. Шевченка.

Він помер 20 вересня 1962 року і похований на Байковому цвинтарі в м. Києві.

Кращі здобутки подвижницької діяльності С. Х. Чавдарова – невід’ємна читана класичної спадщини українського народу. Теоретичні дослідження, підручники з української мови та методики її викладання й досі не втратили своєї цінності.

У 2002 році педагогічна громадськість відзначала 110-річчя від дня народження Сави Христофоровича Чавдарова. В Інституті педагогіки АПН України відбувся круглий стіл «Сава Христофорович Чавдаров і розвиток української педагогічної науки та шкільництва». Вчені відзначали, що проблематика його творчості не втратила актуальності й досі. Вони дали високу оцінку його діяльності в галузях історії педагогіки, підручникотворення, методики української мови, початкової ланки лінгводидактики. О. В. Сухомлинська зазначала, що, досліджуючи навіть суто ідеологічно спрямовані історико-педагогічні праці С. Х. Чавдарова, маємо шукати зерна істини. Адже його життя – «це наша історія, з усіма її поворотами долі, іноді напрямиами хибними, а іноді тими, що відкривали нові й продуктивні наукові шляхи. Тому, об’єктивно аналізуючи його спадщину, мусимо робити це обережно, пам’ятаючи про складні часи, в яких довелося жити, так плідно працювати і багато зробити С. Х. Чавдарову» [5, с. 64].

Розквіт творчої діяльності С. Х. Чавдарова припадає на період 30–50-х років ХХ ст., що характеризується заідеологізованістю психолого-педагогічних наук, «зашореністю в поглядах учених». Проте об’єктивний аналіз науково-педагогічної діяльності С. Х. Чавдарова дає підстави на заслужене пошанування і високу оцінку його праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. С. Х. Чавдаров – заслужений діяч науки УРСР / А. М. Алексюк // Педагогіка. – Вип. 5-й. – К., 1967.
2. Бондар Л. С. Чавдаров Сава Христофорович / Л. С. Бондар // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 2: Навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005.
3. Методика викладання української мови в середній школі / за ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського. – К. : Рад. школа, 1962; Педагогічна наука на сторінках журналу «Советская педагогика» (1937–1991) : бібліогр. покажч. / наук. ред. Сухомлинські О. В. ; уклад. проф. Н. С. Побірченко ; бібліогр. ред. Григоренко Т. В. – Умань : Жовтий, 2010.
4. Пронников А. К. Проблемы теории и истории педагогики : дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук / Пронников А. К. – К., 1983.
5. Сухомлинські О. В. О. Сухомлинський та С. Х. Чавдаров: наукові та особистісні стосунки / О. Сухомлинська // Рад. шк. № 1. – 2003.
6. Тартаковский Б. С. Повесть об учителе Сухомлинском: Смерть и жизнь рядом : повести / Б. С. Тартаковский. – 1983.
7. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови в початковій школі : підручник для педагогічних шкіл і посібник для вчителів початкової школи / С. Х. Чавдаров. – К. – Х. : Рад. школа, 1938.
8. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі / С. Х. Чавдаров. – К. – Х. : Рад. школа, 1946.
9. Чавдаров С. Х. Педагогічні ідеї Тараса Шевченка / С. Х. Чавдаров. – К. : Рад. школа, 1953. – 208 с.
10. Чавдаров С. Х. Про методи наукової роботи над підручником / С. Х. Чавдаров // Ком. Освіта. – 1933. – № 6.
11. Чавдаров С. Х. Радянська дидактика і її принципи: Методи навчання. Перевірка і оцінка знань учнів / С. Х. Чавдаров // Педагогіка / під ред. С. Х. Чавдарова. – К., 1941.
12. Чавдаров С. Х. Методи навчання в середній школі. Методичний лист / С. Х. Чавдаров, А. М. Алексюк. – К. : Рад. школа, 1962.
13. Чавдаров С. Х. Критичний огляд основних напрямів у методиці викладання граматики ХІХ і ХХ ст. / С. Х. Чавдаров, В. І. Васальський // Методика викладання української мови в середній школі / за ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського. – К. : Рад. школа, 1962.
14. Шульман Б. Педагогіка : посібник для педагогічних вищих шкіл / Б. Шульман ; за ред. проф. С. Х. Чавдарова (Рецензія) // Ком. освіта, 1940.

*Половка Сергій,
Осадчий Олександр*

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ ПРОФЕСОРА ЮРІЯ ДМИТРОВИЧА ШУЙСЬКОГО (до 70-ти річчя від дня народження)

Вчені зі світовим ім'ям В. І. Вернадський, М. І. Вавилов та ін. неодноразово наголошували на вивченні історії науки і техніки. Нині існує наука біографістика, яка розробляє наукові біографії відомих вчених. Для самої науки важливо, що зроблено, то для історії науки має значення, як це було зроблено. Тобто, необхідно знати всі обставини, які сприяли до нового витка розвитку науки.

Юрій Дмитрович Шуйський добре відомий в Україні та за її межами дослідник, якому заслужену славу принесли його наукові здобутки в географії, зокрема в одному з її напрямів – берегознавстві. На нашу думку, одна грань діяльності професора Ю. Д. Шуйського недостатньо досліджена істориками науки і техніки – наукові напрацювання, які вплинули на становлення школи берегознавства в Україні.

Період науково-педагогічної творчості професора Ю. Д. Шуйського охоплює п'ятдесят років, починаючи з 1962 р. й досьогодні.

Наукова та науково-педагогічна діяльність вченого в галузі географії професора

Ю. Д. Шуйського неодноразово висвітлювалась у ЗМІ та наукових виданнях [1–4 та ін.].

Ми не ставимо собі за мету дати повну довідку про життя та науково-педагогічну творчість професора Ю. Д. Шуйського, бо це надто важлива справа, це мусить бути окреме наукове дослідження. Тому, ми в науковій праці ставимо завдання – на історичному зрізі біобібліографічних віх Юрія Дмитровича прослідкувати його внесок у становлення берегознавства в Україні. Ми сконцентруємо увагу читача на ключових наукових напрацюваннях, які принесли заслужену славу вченому.

Юрій Дмитрович Шуйський – відомий в Україні та за її межами вчений, доктор географічних наук, завідувач кафедри фізичної географії і природокористування Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, учень В. П. Зенковича.

Ю. Д. Шуйський є основоположником і засновником наукової школи з берегознавства в Україні. Ним було створено вчення про баланс осадочного матеріалу в береговій зоні морів, теорію районування та класифікації берегів Світового океану. Він також розробив алгоритм практичного застосування берегознавства в умовах посиленого тиску антропогенного процесу та сучасної зміни клімату. Для того, щоб зрозуміти й усвідомити пройдений ним науково-дослідницький шлях, зупинимося на найважливіших віхах його життя та основних наукових напрацюваннях, які істотно вплинули на становлення видатного дослідника стику суша – море та відбилися на розвитку географічної науки в Україні та близькому і далекому зарубіжжі.

Юрій Дмитрович народився 23 лютого 1942 року в м. Новоросійськ (Краснодарський край) в родині службовців. Дитинство та юність вченого пройшли в Одесі в одному з багатонаціональних дворів на Молдаванці. Середню освіту він отримав закінчивши в 1959 році загальноосвітню школу № 122 м. Одеси. В цьому ж році Ю. Д. Шуйський поступає на географічний факультет Одеського державного університету (ОДУ) імені І. І. Мечникова. В 1964 р. закінчує цей факультет ОДУ за фахом «фізична геогра-

фія» за спеціалізацією «морфологія і динаміка берегової зони моря».

З 1966 по 1970 р. Юрій Дмитрович навчається в очній аспірантурі в Інституті океанології АН СРСР ім. П. П. Ширшова під керівництвом засновника сучасного берегознавства професора В. П. Зенковича. В 1970 р. він захищає кандидатську дисертацію на тему: «Особливості прибережно-морських розсипів Східної Балтики в зв'язку з режимом вздовжберегових потоків наносів». Згодом Ю. Д. Шуйський з успіхом захищає в Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова докторську дисертацію на тему: «Сучасний баланс наносів у береговій зоні морів» (1985 р.) [1–4].

Здійснюючи історичний зріз діяльності професора Ю. Д. Шуйського, слід виділити три великих блоки, а саме: наукова-дослідна, педагогічна та громадська робота. Торкаючись питання становлення його як вченого, окреслимо коло наукових інтересів – геоморфологія, океанологія, берегознавство. Нині Юрій Дмитрович багато робить для науково-викладацької спеціалізації кафедри в напрямі морської тематики, що є традиційною на кафедрі приморського університету, яким є ОНУ ім. І. І. Мечникова.

Науково-дослідна робота. Студент Юрій Шуйський вирізнявся серед студентської молоді. Він брав активну участь у студентських наукових конференціях у Московському (двічі), Ризькому та Київському університетах, де виступав з науковими доповідями. Закінчивши три курси університету Ю. Д. Шуйський у липні 1962 р. бере участь у морській експедиції на НДС «Мечников». Під час цього рейсу досліджувалися піщана пересип Тузлівської групи лиманів, береги та дно Егорлицького і Тендрівської заток Чорного моря. За результатами цієї експедиції дослідник публікує першу свою наукову працю («Заметки о составе наносов на дне Егорлицького и Тендровского заливов на Черном море», 1962). Згодом здійснює також першу наукову доповідь на тему: «Некоторые вопросы динамики кулисных подводных валов» на Всесоюзній конференції «Развитие новых исследований природных ресурсов» (1963) [1].

Перебуваючи в аспірантурі Юрій Дмитрович здійснив дослідження, які були пов'язані з формуванням осередків важких рудних мінералів у береговій зоні Балтійського моря. Він вивчав процеси руху та відкладення наносів у береговій зоні, у тому числі вперше виконав унікальний натурний експеримент по відновленню осередків накопичення рідкісних і розсіяних хімічних елементів при промисловій розробці.

Юрій Дмитрович Шуйський вперше у світовій практиці розкрив і обґрунтував сучасний механізм формування розсипних родовищ

рідкісних металів у береговій зоні моря. Дисертаційними матеріалами аспіранта Шуйського було доведено, що такі завдання вирішуються методами балансу наносів, для чого берегова зона розглядається як відкрита природна система, а також шляхом розгляду вертикального виміру потоків наносів. Ю. Д. Шуйський запропонував і обґрунтував нове поняття про «шар хвильової переробки» як третього виміру вздовжберегового потоку наносів.

Після захисту кандидатської дисертації Юрій Дмитрович розпочинає трудову діяльність в Атлантичному відділенні Інституту океанології АН СРСР у Калінінграді, приймає активну участь у експедиційних берегових і морських роботах на Балтійському, Чорному, Азовському, Каспійському і Білому морях. На здобутому під час цих експедицій фактичному матеріалі Ю. Д. Шуйський складає перше наукове зведення про береги всього Балтійського моря як цілісного природного організму, доводить факт успадкованості його акумулятивних берегів, розробляє першу аналітичну модель процесу диференціації наносів у фаціальних умовах берегової зони морів. Вперше в СРСР отримує чисельну характеристику впливу виключно сильного шторму на піщані береги неприливної моря в межах складної літодинамічної зони. Свої наукові напрацювання дослідник доводить до наукової громади в колективній монографії «Геология Балтийского моря» (1976) та інших публікаціях [1–4].

Розробляючи чисельну бюджетну та госпдогвірну тематику (понад 50 науково-дослідних тем) з проблеми природокористування в береговій зоні Чорного, Азовського та інших морів Ю. Д. Шуйський розробив наукові основи створення та експлуатації штучних пляжів, як захищених огорожувальними спорудами, так і вільних. Він встановив динамічні характеристики та оптимальні розміри штучних піщаних пляжів у різних умовах з використанням методу абсолютних мас, а також розробив методіку оптимізації природокористування в береговій зоні морів.

Досліджуючи морфо- і літодинаміку Жербрянської бухти в північній частині дельти р. Дунай, Юрій Дмитрович приходив до висновку про недоцільність будівництва порту Усть-Дунай, так як це негативно відіб'ється на природній системі і нанесе їй значного незворотного ушкодження. Ю. Д. Шуйський здійснив на науковій основі прогноз про неефективне використання (не більше 20 років) суднохідного шляху по рукаву Прорва в зв'язку з природним замулюванням і рекомендував вибрати інший дунайський рукав для судноходства.

У 60–70-ті роки ХХ ст. Ю. Д. Шуйський

бере участь у дослідженнях пересипів лиманів та гідрогеологічного режиму їх вод між заплавами Дунаю і Дніпра. На здобутих під час експедицій матеріалах він проробляє проект будівництва Дунай-Дністровської зрошувальної системи в Причорноморських степах та приходиться до висновку, що така система принесе шкоду лиманам і буде довгостроковою причиною їх деградації, а їх перетворення в прісні водоймища не приведе до бажаних результатів.

У 70–90-ті роки ХХ ст. в Юрія Дмитровича вельми багата географія експедиційної діяльності, береги Радянського Союзу (Чорного, Азовського, Каспійського, Білого, Баренцового, Чукотського, Берингового, Охотського, Японського морів) та багатьох зарубіжних країн (Болгарії, Румунії, Туреччини, Албанії, Італії, Франції, Бельгії, Голландії, Німеччини, Данії, Польщі, Сирії, Китаю, В'єтнаму, США, Канади).

Значна експедиційна діяльність і наукові напрацювання та популярність у наукових колах сприяли приєднанню в 70-х початку 80-х років ХХ ст. Ю. Д. Шуйського до виконання програми досліджень Комісії Берегових систем Міжнародного Географічного Союзу (CCS IGU). Це дало йому змогу співпрацювати з провідними іноземними вченими: американцями М. Шварцем, Д. Уокером, Н. Псуті, С. Літерманом, австралійцем Е. Бердом, французами Р. Паскоффом і Д. Картером і М. Бресем, голландцем П. Августиним та багатьма іншими. Ставши співвиконавцем цієї програми, Юрій Дмитрович отримав доступ до широкого кола новітньої інформації всіх країн та всіх океанів і морів. Він «приклав руку» до складання міжнародної географічної енциклопедії берегової зони Світового океану (1982), міжнародного Атласу берегів країн Світу (1985), розробив теорію балансу осадового матеріалу в береговій зоні Світового океану, склав карти берегів низки морів. Дослідник представляє берегову зону як найбільш потужний седиментологічний бар'єр у Світовому океані, доказує провідну роль процесів абразії в живленні наносами берегової зони, виконує чисельну оцінку всіх елементів балансу осадового матеріалу при їх надходженні в море. Напрацювання по даній проблемі вчений висвітлює у монографічній роботі «Проблеми дослідження балансу наносів в береговій зоні морей» (1986).

Ю. Д. Шуйський учасник понад 130 міжнародних наукових зібрань (конгресах, конференціях, симпозиумах та наукових зборах і т.п.) у країнах колишнього СРСР та 17 інших країнах світу. Він є автором понад 400 наукових праць, які опубліковані як самостійно, так і в співавторстві, серед них 21 монографія та 3 Атласи. Близько 50 його наукових праць вийшло за кордоном на багатьох мовах світу в Болгарії, Франції, Уго-

рщині, Голландії, Великобританії, Італії, Іспанії, США, Японії та ін. [1–4].

Наукові праці професора Ю. Д. Шуйського користуються широкою популярністю та попитом, для прикладу зазначимо, що найбільші бібліотеки світу запросили його книги, а саме: Бібліотека ім. В. І. Леніна (Москва), бібліотека МДУ ім. М. В. Ломоносова, Бібліотека Сорбонського університету (Франція), Бібліотека Конгресу США, бібліотеки Оксфордського та Кембриджського університетів (Великобританія), бібліотеки Університетів Рутгерс і Нью-Йорка (США) та ін. [1].

Педагогічна діяльність. В 1971 р. Юрія Дмитровича Шуйського запрошують на геолого-географічний факультет ОДУ імені І. І. Мечникова. Юрій Дмитрович повертається до рідного міста та розпочинає педагогічну діяльність на кафедрі фізичної географії. Тут він проходить шлях старшого викладача (до 1974 р.), потім – доцента (до 1986 р.), згодом – професора, а з 15 квітня 2003 р. і до нині – завідувач кафедрою [1–4].

У студентські роки та на зорі своєї педагогічної кар'єри Ю. Д. Шуйський відвідував лекції та семінари А. А. Григор'єва, І. П. Герасимова, А. Л. Яншина, Л. А. Зенкевича, В. Н. Степанова, І. С. Щукіна, К. К. Маркова, О. К. Леонтьєва та ін. Активно спілкувався з В. Г. Бондарчуком, В. М. Векличем, А. М. Мариничем, Ю. П. Зайцевим сприймав їх провідні географічні ідеї. Брав безпосередню участь у морських та берегових експедиціях Ростовського, Симферопольського, Московського, Калінінградського, Ризьського, Далекосхідного, Бакинського університетів, Гідрографічної служби Чорноморського, Балтійського та Тихоокеанського ВМФ, академічних наукових установ, під час цих експедицій активно спілкувався з науковцями науково-дослідних і науково-навчальних установ.

Професор Ю. Д. Шуйський нині читає бакалаврам, спеціалістам та магістрам навчальні курси («Загальна океанологія», «Регіональна океанологія», «Динаміка морських берегів», «Історія і методологія географічної науки», «Методика польових географічних досліджень», «Антарктика», «Фізична географія СРСР», «Краєзнавство і туризм», «Сучасні тенденції розвитку природи» і «Географічне прогнозування та експертиза»), керує курсовими і дипломними та магістерськими роботами, консультує аспірантів і докторантів як з України так і з далекого зарубіжжя (Югославії, Болгарії, Німеччини, В'єтнаму, Китаю, Польщі, США, Австралії, Гвінеї та Сирії).

Лекційні та лабораторно-практичні заняття, які проводить Ю. Д. Шуйський, вирізняються високим професіоналізмом, інформаційною насиченістю, чіткою викладкою матеріалу,

який був безпосередньо зібраний власноручно Юрієм Дмитровичем на берегах багатьох морів Світового океану.

Професор Ю. Д. Шуйський активно використовує в навчальній та методичній роботі з студентами знання і навички та фактичний матеріал експедиційних робіт. Значна частина методичних і практичних посібників складена та написана професором саме на безпосередньо зібраних ним матеріалах.

Юрій Дмитрович багато уваги та часу приділяє підготовці кадрів вищої кваліфікації. Цей напрям діяльності він проводить через кафедру та роботу в спеціалізованих вчених радах по захисту кандидатських і докторських дисертацій в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (спеціальність **11.00.11**), в Одеському державному екологічному університеті (Одеса) і Морському гідрофізичному інституті НАН України (Севастополь) (спеціальність **11.00.08**). Під його безпосереднім керівництвом і консультуванням захищено **7** кандидатських та **9** докторських дисертацій по географічним і геолого-мінералогічним наукам. Ю. Д. Шуйський опонує та експертує кандидатські і докторські дисертації, зазначимо, що таку роботу він проводить не тільки в Україні, а в країнах ближнього (Росія, Грузія, Вірменія, Литва та Естонія) та дальнього зарубіжжя (Польща, Румунія, Болгарія та Хорватія) [1–4].

Ю. Д. Шуйський переконаний, що при підготовці кадрів вищої кваліфікації потрібне ступеневе підвищення професійного рівня географа. Не дивлячись на інтеграційні процеси України в напрямку Європи, на погляд вченого, потрібно зберегти в нашій державі кандидатський та докторський науковий ступінь. Професор Шуйський не виключає введення стандартизованого захисту магістерських дисертацій на засіданні спеціалізованої ради, він переконаний, що магістрант повинен показати вміння виконувати наукову роботу. Кандидатська дисертація повинна вносити наукову новизну в теорію географії і в регіональні аспекти географічної науки, докторська повинна стати розробкою глобальних географічних проблем, які охоплюють загальнопланетарні закономірності розвитку географічної оболонки.

Громадська робота. Юрій Дмитрович неодноразово обирався членом президії профкому ОДУ ім. І. І. Мечникова та головою профкомівської комісії по охороні праці і техніці безпеки (1974–1987 рр.), а також активно проводив роботу в штабі громадянської оборони університету (1975–1982 рр.).

Ю. Д. Шуйський нині здійснює значну громадську роботу як в середині України так і за її межами. Така його діяльність сприяє популя-

ризації української науки в світовій спільноті. Подамо лише один перелік різномірних товариств до яких входить Юрій Дмитрович. Він є членом низки вітчизняних та міжнародних наукових організацій: член Географічного Товариства України з **1964** р., Комісії АН СРСР з проблем Світового океану (1973–1992 рр.), Почесний член Геологічного товариства Болгарії (1975 р.), член Берегової Комісії при Міжнародному Географічному Союзі (з **1976** р.), Міжнародної Програми геологічної кореляції ЮНЕСКО (з **1978** р.), Почесний член Берегового Товариства США (з **1981** р.), член Комісії Берегові лінії Міжнародної Асоціації з вивчення четвертинного періоду (INQUA) з **1982** р., член Європейського Союзу по захисту берегів (EUCC) з **1990** р., експерт ЮНЕП (UNEP) з **1988** р. і Мінприроди України з **1993** р., засновник і Президент Національної Асоціації ЕВРОБЕРЕГ-УКРАЇНИ з червня **1994** р., академік Національної Академії Наук США з **1995** р. (посвідчення № **405773**), за рішенням Президії НАН України, включений до складу Національної Робочої групи від України з міжнародною програмою LOICZ («Геоecологія сполучення суші і моря»). З **1997** р. – академік міжнародної Академії історії та філософії природничих та технічних наук (диплом № **19**). Автор низки наукових розробок за програмами цих організацій і основні результати досліджень опубліковані в зарубіжних виданнях. Ю. Д. Шуйський є постійним референтом Комісії Берегові систем від України у Міжнародному Географічному Союзі (з **1980** р.). В **2000** р. був членом-засновником Української Асоціації «Жива планета – XXI століття», яка формує основні регіональні напрями охорони природи і раціонального використання природних ресурсів [1].

Юрій Дмитрович входить до низки редколегій зарубіжних і українських наукових видань: «Ocean & Coastal Management» (з **1997** р., Великобританія); «Вісник Одеського університету», (з **1999** р., Україна м. Одеса); «Проблеми регіональної екології» (з **1999** р., Російська Федерація м. Москва); «Фізична Географія та геоморфологія» (з **2001** р., Україна м. Київ).

За плідну науково-педагогічну та громадську роботу Ю. Д. Шуйського неодноразово було відзначено нагородами різного рівня: почесний дипломом ВДНГ СРСР, нагрудний знак «Переможець Соціалістичного змагання за **1975** р.» (1978), за підсумками конкурсу «Хто є хто в Світі серед учених», проведеного Міжнародним біографічним інститутом (США), був обраний «Людиною Року **1998**», а в **1999** р. нагороджений Золотою медаллю «Тисячоліття», Лауреат Фонду ім. Д. Сороса (1994 р.) і двічі (у **1988** і **1993** рр.) Лауреат Фонду ім. Д. Фулбрайта (США). За рейтингом **2005** увійшов до першої десятки вчених-

географів України, а в 2011 р. професора Ю. Д. Шуйського Рада Директорів Американського Біографічного Інституту нагородила Орденом Міжнародних Послів [1–4].

Викладене дає підставу зробити узагальнюючий висновок, що Юрій Дмитрович Шуйський гідно представляє українську географічну науку, зокрема створену ним в Україні наукову школу з берегознавства на міжнародній арені, його наукові напрацювання не поступаються та випереджають світові аналоги. Нам би хотілося побажати Ю. Д. Шуйському подальших успіхів у науково-педагогічній роботі та реалізації його творчих задумів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «До 60-річчя Ю. Д. Шуйського» / [авт. тексту колектив ОНУ ім. І. І. Мечникова] // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 85.
2. Вчені ВУЗів Одеси / упорядник Л. М. Бур'ян. – Одеса : РВВ Наук. бібліотеки ім. М. Горького, 2001 (Природничі науки 1946–1996). Ч. 1 – Геологи. Географи. – С. 286–290.
3. Одесский университет / И. П. Зелинский, Л. А. Ануфриев, М. Е. Раковский и др. – Киев : Лыбидь, 1991. – С. 117–118.
4. Професори Одеського (Новоросійського) університету : бібліографічний словник. Т. 4 (Р-Я) / відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2000. – С. 389–392.